

Nestanak političkog i uzdizanje društvenog u zapadnoj civilizaciji u djelu Hannah Arendt "Vita Activa"

Tokić, Zvonimir

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:662278>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Preddiplomski studij filozofije i engleskog jezika i književnosti

Zvonimir Tokić

**Nestanak političkog i uzdizanje društvenog u zapadnoj civilizaciji
u djelu Hannah Arendt *Vita Activa***

Završni rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Željko Senković

Osijek, 2021.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek filozofije
Preddiplomski studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Zvonimir Tokić
Nestanak političkog i uzdizanje društvenog u zapadnoj civilizaciji
u djelu Hannah Arendt *Vita Activa*

Završni rad
Humanističke znanosti, filozofija, socijalna filozofija

Mentor: izv. prof. dr. sc. Željko Senković
Osijek, 2021.

IZJAVA

Izjavljujem pod punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno izradio i da u njemu nema preuzetih dijelova tekstova tuđih radova bez označenog izvora.

Vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj završni rad u mrežnoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Osijek, 1. rujna 2021.

Zvonimir Tokić

Zvonimir Tokić, 0122230319

Sažetak

U ovom završnom radu analizirani su pojmovi političkog i društvenog područja u knjizi Vita Activa koju je napisala njemačko-američka filozofkinja Hannah Arendt (1906 – 1975). Dolaskom novog vijeka društveno područje je ostvarilo svoju pobjedu nad političkim. Hannah Arendt iznosi svoja originalna stajališta i primjedbe na račun modernog masovnog društva. U modernom masovnom društvu hijerarhija vitae activae se u potpunosti obrnula. Danas je rad onaj koji zauzima prvo mjesto istiskivajući tako proizvođenje i djelovanje tj. govor. Ovakve promjene imale su katastrofalne rezultate za čovjekovu slobodu i mišljenje. Zajedno s radom, animal laborans također uzima konačnu pobjedu, što rezultira stvaranjem društva radnika u kojem je sve podređeno nužnosti, gdje je dopušteno samo ponašanje, a ne djelovanje.

Ključne riječi: Hannah Arendt, Vita activa, socijalna filozofija, političko područje, društveno područje

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Političko područje	3
2.1. Grčki <i>polis</i>	4
2.2. Institucija ropstva	5
2.3. Javno i privatno područje	6
2.4. Nestanak privatnog i javnog područja	7
2.5. Nestanak političkog	8
3. Pojava društvenog područja	10
3.2. Karakteristike društva.....	11
3.3. <i>Animal laborans i homo faber</i>	13
4. Završetak	15
5. Literatura	17

1. Uvod

Oduvijek su bili zanimljivi kritički osvrti na društvo i pojave unutar njega. U knjizi *Vita activa* pronalazimo slojevitu i bogatu analizu društva koju je napisala njemačko-američka filozofkinja Hannah Arendt. Knjiga je objavljena 1958. godine i u njoj Arendt izlaže svoja stajališta i primjedbe upućene modernom i tehnološki naprednom društvu. Arendt započinje knjigu opisivajući događaje koji su se zbili 1957. godine. Dakle predmet kojeg je čovjek stvorio na Zemlji lansiran je u Svemir. Taj predmet jest umjetni satelit koji je tjednima kružio oko Zemlje. Ovaj događaj za Arendt predstavlja veću prekretnicu čak i od otkrića »cijepanja atom« jer u sebi nosi veliku važnost za čovjekovu uvjetovanost i njegov odnos spram svijeta. Hannah Arendt govori kako je upravo Zemlja srž ljudske uvjetovanosti, znanost i znanstvenici trude se ukinuti u potpunosti ljudsku uvjetovanost, tako što pokušavaju stvoriti »umjetnu inteligenciju« i život iz epruvete, ukratko znanstvenici imaju želju proizvesti novog čovjeka.¹ Novi čovjek bi svoju ljudsku egzistenciju rado zamijenio za nešto što je sam napravio. Postavlja se pitanje koje je ujedno i jedno od temeljnih pitanja ove knjige: da li novu znanstvenu i tehničku spoznaju želimo iskoristiti u tom smjeru?

Također, Arendt upozorava kako smo danas u masovnom modernom društvu zbog nepromišljene bezbrižnosti, beznadne zbrke i samodopadnog ponavljanja »istina«, zaboravili propitivati sami sebe i ono što činimo. Povijesnim pregledom, propitivanjem otrcanih i ispraznih »istina« te novom i svježom analizom političkog i društvenog područja, Arendt pokušava nas čitatelje (ujedno i cijelo društvo) ponukati da jednostavno razmislimo o onome što činimo.² *Vita activa* može se smatrati kao ono središnje i najvažnije djelo u filozofiji Hannah Arendt. Povijesnim pregledom (spominjući Platona, Aristotela, sv. Augustina, Jean-Jacques Rousseaua, Hegela pa i Marxa) i pomnim usporedbama s prethodnom strujom misli Arendt dolazi do svojih zaključaka i opaski te ih tako sustavno prezentira čitatelju. Arendt na početku uzima grčki *polis* kao primjer za nastanak onog pravog i istinskog političkog udruženja. Grčki *polis* tako u sebi sadrži najvažnije karakteristike ljudskog političkog djelovanja. Unutar *polisa* samog od svih ljudskih djelatnosti tj. od cijele hijerarhije *vitae*

¹ Hannah Arendt, *Vita activa*, Biblioteka August Cesarec, Zagreb 1991, str. 7.

² Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 10.

activae najcjenjenije je bilo djelovanje tj. govor.³ »Biti političan, živjeti u polisima značilo je da je sve odlučeno kroz riječi i uvjeravanje a ne pomoću sile i nasilja.«⁴ *Polis* je bio grad-država u kojoj je političko područje imalo najveće značenje, područje *polisa* je u konačnici bilo područje slobode. No sve se mijenja kada grčka kultura doživljava krah, nastupa gubljenje značenja grčkog pojma političkog, s Tomom Akvinskim zamjenjuje se političko biće (*zoon politikon*) s društvenim bićem (*socialis*). Grčko značenje političkog se već počelo gubiti u kasnoj antici, a potpuno se izgubilo izvorno značenje dolaskom srednjega vijeka. Rezultat ovog gubitka značenja jest nerazlikovanje pojma političkog i pojma društvenog. Govori Arendt kako su nerazumijevanja i izjednačavanja političkog i društvenog područja stara koliko i prijevodi grčkih izraza na latinski.⁵ Kada se govori o društvenom i političkom području nemoguće je zaobići i analizu promjene privatnog i javnog područja. Privatno odgovara kućanstvu, dok javno odgovara političkom. U antici, kućanstvo je bilo prirodno zajedništvo koje je poteklo iz nužnosti, a nužnost je vladala svim djelatnostima koje su se u njemu obavljale.⁶ Karakteristika društvenog područja jest da ono uzdiže kućanstvo na javnu razinu istiskivajući tako političko. Popratni fenomen ovog uzdizanja društvenog jest i promjena u samoj hijerarhiji *vitae activae*, u antici djelovanje tj. govor zauzimao je najcjenjenije mjesto, no s nastankom masovnog modernog društva rad zauzima prvo mjesto u hijerarhiji *vitae activae*. Posljedica ove promjene u hijerarhiji *vitae activae* jest sigurno uzdizanje *animal laborans*a na mjesto koje je prije zauzimao *animal rationale*.

Događaji koji su uslijedili nakon što je u društvu *animal laborans* uspio pobijediti i zauzeti najvažnije mjesto biti će prikazani u ovome završnom radu. Cilj ovog završnog rada jest prikazati značenja političkog i društvenog područja kako ih je Hannah Arendt shvatila u svom djelu *Vita activa*, isto tako u ovom će radu biti prikazan nastanak društvenog na štetu političkog područja. Ovaj fenomen pobjede društvenog područja nad političkim od krucijalnog je značaja za Zapadnu civilizaciju i formiranje današnjih odnosa između ljudi i čovjeka sa svijetom.

³ Isto, str. 26.

⁴ Isto, str. 26.

⁵ Isto, str. 27.

⁶ Isto, str. 29.

2. Političko područje

Razlog zašto će ovdje uvelike biti govora o antičkom tj. grčkom pojmu političkog jest to što se politička filozofija upravo rodila u antici. Preciznije utemeljitelj političke filozofije bio je Atenjanin Sokrat, ona se naziva klasičnom političkom filozofijom koja će biti uspoređena sa političkom filozofijom u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću koja je svjesno raskinula s načelima koje je postavio Sokrat.⁷ »Nikada, ni prije ni poslije (Antike), nisu toliko visoko mislili o političkom djelovanju i iskazivali toliko poštovanja njegovu području« govori Hannah Arendt.⁸ Nadalje kako bi shvatili što je za Grke značilo biti političan moramo razumjeti hijerarhiju same *vitae activae*. Dakle postoje tri temeljne ljudske djelatnosti koje su nazvane *vita activa*, a to su rad, proizvodnje i djelovanje. »One su temeljne jer svaka od njih odgovara jednom od osnovnih uvjeta pod kojima je čovjeku dan život na Zemlji.«⁹

U grčkoj filozofiji točnije kod Aristotela izraz *bios politikos* označavao je »izričito samo područje ljudskih odnosa, naglašavajući djelovanje, *praxis*, potrebno za njegovo uspostavljanje i održavanje.«¹⁰ U *polisu* se smatralo da ni rad ni proizvodnje ne mogu biti dio *bios politikosa* jer ne mogu sačinjavati nezavisni i autentični ljudski način života, tomu je tako jer i rad i proizvodnje takoreći robuju nužnostima, ljudskim potrebama i željama. »Riječju i činom uvrštavamo se u ljudski svijet, a to je poput drugog rođenja. Ono nije potaknuto niti nužnošću (tj. nije rad) niti korisnošću (dakle, nije proizvodnje). Djelovanje je započinjanje (*archein*) i bivanje čovjeka u vlastitosti (Augustin: *Initium ut esset homo creatus est* – Da bi bio početak, stvoren je čovjek).«¹¹ *Vita activa* izvorno znači život koji je posvećen javnim tj. političkim stvarima. Politički način života stoga je u Antici bio cijenjen i nije smatran podčinjenim u odnosu na *vita contemplativa* jer su Grci znali da je djelovanje isključivo povlastica čovjeka: ni životinja ni bog nisu kadri djelovati i jedino je djelovanje potpuno ovisno o stalnom prisustvu drugih.¹² Stoga nije začuđujuće što je upravo hrabrost postala najvažnijom političkom vrlinom, oni koji su stupili u političko područje morali su najprije biti spremni napustiti kućanstvo i »[...] staviti na kocku svoj život.«¹³ Hrabrost jest ono po čemu možemo razlikovati političko područje *polisa* i društveno područje današnjice.

⁷ Leo Strauss, *Povijest političke filozofije*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006, str. 9.

⁸ Hannah Arendt, »Što je sloboda?«, u: *Eseji o politici*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 1996, str. 68.

⁹ Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 11.

¹⁰ Isto, str. 16.

¹¹ Željko Senković, »Aporije o značenju politike kod Arendt«, u: *Filozofska istraživanja*, 31/1 (2011), str. 46.

¹² Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 16.

¹³ Isto, str. 33.

»Hrabrost oslobađa ljude njihove brige za život, zbog slobode svijeta. Hrabrost je prijeko potrebna jer u politici nije u pitanju život, nego svijet.«¹⁴ Rezultat ovakvog shvaćanja *vitae activae* i politike sveukupno je bio nastanak grada-države tj. *polis*.

2.1. Grčki *polis*

U ovom potpoglavlju bit će riječi o karakteristikama *polis*a i rođenju izvornog političkog područja u njemu. Grci su razlikovali dvije vrste udruženja jedno od njih je bilo kućanstvo (obitelj), a drugo politička organizacija. U *polis*u građanin je uz svoj privatni život vezan za kućanstvo tj. obitelj dobio još jedan život onaj politički tj. javni. Upravo je u ovom političkom životu sve ono nužno i korisno bilo isključeno, možemo reći kako je političkim životom vladao govor tj. djelovanje. »Mišljenje je bilo podređeno govoru a govor i djelovanje smatrani su istodobnim i jednakim, istog položaja i iste vrste; to je pak izvorno značilo da se najpolitičnije djelovanje, ukoliko ostaje izvan djelokruga nasilja doista odvija u riječima, nego nešto još temeljnije: da iznalaženje pravih riječi u pravom trenutku, posve nezavisno od obavijesti ili komunikacije što ih mogu prenijeti jest djelovanje.«¹⁵ Stoga možemo opravdano reći kako je *polis* bio najgovorljivija država od svih. Za građanina to je značilo da je sve bilo odlučeno kroz riječi i uvjeravanje. Sila i nasilje u *polis*u su bili prezirani i smatrani pretpolitičkim stanjima u istoj mjeri kao i naređivanje. Prisiljavanje i naređivanje ostali su još samo u kućanstvu tj. obiteljskom životu »[...] gdje je gospodar kuće vladao neosporavanom i despotskom vlašću.«¹⁶ Kroz Aristotelovu filozofiju si najbolje možemo predložiti mišljenje i stavove antičkog čovjeka koji su vladali u to vrijeme. »Bjelodano je dakle i da grad biva po naravi i da je prvotniji negoli pojedinac. Jer ako pojedinac, izdvojen, nije samodostatan, slično ostalim dijelovima on će se odnositi prema cjelini. Onaj pak tko se ne može združivati ili mu ništa ne treba zbog samodostatnosti, taj i nije nikakav dio grada, te je ili zvijer ili bog.«¹⁷ Ovakvo mišljenje dakle dokazuje kako su Grci bili svjesni opasnosti od propadanja javnog i političkog područja, pojedinac sam povučen u svoju najužu privatnost nije sposoban za velike stvari. Aristotelova definicija čovjeka, govori Arendt, kao *zoon politikon* nije bila isto što i udruživanje koje je počivalo na pravilima kućanstva ili obitelji, *zoon politikon* bio je suprotstavljen svakom despotskom i barbarskom udruženju. Ukratko može se reći kako su svi

¹⁴ Hannah Arendt, »Što je sloboda?«, str. 70.

¹⁵ Isto, str. 26.

¹⁶ Isto, str. 27.

¹⁷ Aristotel, *Politika*, Globus/Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1988, str. 7.

izvan *polis*a (robovi i barbari) bili lišeni takvog načina života u kojem je samo govor davao smisao i gdje je središnja briga svih građana bila razgovaranje.¹⁸

Zanimljivo je za primijetiti kako su grčki *polis* i rimska *res publica* imali jednu zajedničku karakteristiku, a to je bio njihov zadatak očuvanja građanina od ispraznosti pojedinačnog života.¹⁹ »Drugim riječima, činilo se da je zajednički život ljudi u formi polis a osigurava da najpomnije od ljudskih djelatnosti, djelovanje i govor, te najmanje opipljivi i najprolazniji od »proizvoda« što ih je napravio čovjek, činovi, priče koji su njihov ishod, postanu neprolazni.«²⁰ Dakle Hannah Arendt izvodi zaključak kako je političko područje izravno izašlo iz međudjelovanja tj. »dijeljenja riječi i djela«, ovo je vrlo važno za shvaćanje daljnjeg razvoja tj. propadanja političkog područja. Posljednja, ali ne i manje važna karakteristika polis a tj. političkog područja jest da je to prostor pojavljivanja, gdje je svako vidljiv svakome i u tom smislu, ljudi zajedno sudjeluju u djelatnostima djelovanja i govorenja.²¹

2.2. Institucija ropstva

Zanimljivo je vidjeti razlog nastanka i samu funkciju institucije ropstva u Antici. Podrobnijom analizom ropstva u antici razbit ćemo, kako to Arendt kaže stare predrasude o robovima u *polis*u i u konačnici dobit ćemo mnoge odgovore na pitanja o ljudskoj uvjetovanosti. U antici možemo primijetiti potpunu nepodudarnost značenja rada i robovanja sa značenjem tih pojmova u modernom kontekstu i smislu. Dakle za Grke i Rimljane robovi su bili nužni kako bi se zadovoljila ropska priroda svih zanimanja vezanih za održanje života.

U antičko doba se razmišljalo upravo obratno i smatralo se da je posjedovanje robova nužno zbog ropske prirode svih zanimanja koja su služila potrebama održanja života. »Institucija ropstva u antici nije bila, kao što je bila kasnije, sredstvo za jeftini rad ili za izrabljivanje radi profita, već prije pokušaj da se isključi rad iz uvjeta čovjekovog života.«²² Upozorava Arendt kako se muka i uvjetovanje biološkog života čovjeka koje traje od njegovog rođenja do njegove smrti može ukloniti samo upotrebom sluga. Vidljiva je i očita

¹⁸ Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 20.

¹⁹ Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 49.

²⁰ Isto, str. 160.

²¹ Isto, str. 161.

²² Isto, str.71.

nevolja u tome što se u modernom masovnom društvu »prokletstvo« nužnosti se više jasno ne ispoljava, te se zbog toga teže sjećamo te nužnosti, dok u robovlasničkom društvu ono je ostalo jasna stvarnost, jer je život robova dnevno svjedočio da je »život ropstvo«. ²³ Arendt spočitava modernom društvu prikrivanje nužnosti života: »čovjek ne može biti slobodan ako ne zna da je podređen nužnosti, jer njegova se sloboda vazda postiže njegovim nikada potpuno uspješnim pokušajem da se oslobodi nužnosti.« U modernom društvu svi su jednaki, dakle nema razlike između pojedinaca, ova jednakost nastaje kada društvo sve svoje članove ponizi na status robova životnom procesu. ²⁴

2.3. Javno i privatno područje

Nastanak javne i privatne sfere, te njihove razlike u tome što javna sfera odgovara zajedničkom i političkom svijetu, dok privatna sfera odgovara kućanstvu i obitelji, možemo zahvaliti usponu antičkog grada-države. Arendt smatra kako je upravo područje *polisa* bilo ono područje slobode i jedinu vezu koju je takvo područje javnog imalo s područjem privatnog tj. kućanstva se izražavala u činjenici da je ovladavanje nužnostima života u kućanstvu bio uvjet za slobodu *polisa*. ²⁵ »Sa stajališta svijeta i javnoga područja, život i smrt i sve što posvjedočuje istost (privatno) jest ne-svjetovno, antipolitičko, uistinu transcendentno iskustvo«. ²⁶ Javno svoj izvor pronalazi u ljudskoj pluralnosti, a područje javnog čovjek koristi kako bi stvorio i održao uvjete svoje egzistencije. ²⁷ Antička misao sastojala se u tome da su granice uzimate svetim, dakle čovjekovo posjedovanje kuće bilo je važno radi njegove slobode koja bi mu omogućavala sudjelovanje u stvarima svijeta. »Svi su grčki filozofi, bez obzira na to koliko su se bili suprotstavili *polisu*, prihvatili kao gotovu činjenicu da je sloboda smještena isključivo u političkome području, da je nužnost prvenstveno prepolitički fenomen svojstven privatnoj kućnoj organizaciji, te da su sila i nasilje opravdani u tom području jer su jedina sredstva pomoću kojih se gospodari nužnošću - na primjer vladanje robovima - i postaje slobodan.« ²⁸

²³ Isto, str. 99.

²⁴ Luka Ribarević, »Potencijali političkoga i radikalno Zlo totalitarizma (izazovi političkog mišljenja Hannah Arendt)«, u: *Politička misao : časopis za politologiju*, 41/2 (2004), na str. 106.

²⁵ Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 29.

²⁶ Isto, str. 174.

²⁷ Željko Senković, »Ideja svjetovnosti i kritika Moderne: Arendt vs. Heidegger«, u: *Filozofska istraživanja*, 26/4 (2006), na str. 827.

²⁸ Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 30.

Nadalje poznato nam je da je kućanstvo bilo središte najstrože nejednakosti, dok je u *polisu* vladala jednakost. Ovdje moramo biti oprezni, upozorava Arendt, jer naše moderno poimanje jednakosti ima malo veze s onim grčkim poimanjem jednakosti. Arendt govori o jednakosti u kontekstu jednakosti nejednakih unutar samog javnog područja, nejednaki se trebaju »izjednačiti« u nekim aspektima i za specifične svrhe.²⁹ Grcima je jednakost zapravo označavala političku jednakopravnost, i upravo su na tome temeljili svoj demokratski poredak.³⁰ Dakle, jednakost političkoga područja u *polisu* značila je da se živi i ima posla s jedino sebi ravnima.³¹ Ono što je nagnalo Grke da s tolikim prezirom i mržnjom gledaju prema privatnosti jest činjenica da je čovjek unutar svoje privatnosti postojao samo kao primjerak ljudske vrste, a ne kao doista ljudsko biće.³² »Izvornost sama, za Grke *arete*, za Rimljane *virtus*, uvijek je pripisivana javnom području u kome se netko mogao isticati i razlikovati od drugih.«³³ Upozorava Arendt kako svaka djelatnost ako je izvedena javno može postići izvrsnost jer izvrsnost zahtijeva prisutnost drugih, ali onu prisutnost javne sfere koja nije slučajna obiteljska prisutnost ili prisutnost podređenih. Ovakvu izvrsnost ne možemo nikada naći u privatnosti. Pravi istinski ljudski život ne može se ostvariti isključivo u privatnom životu, u njemu nedostaje mogućnost da nas drugi vide i čuju, te smo u njemu lišeni mogućnosti da ostvarimo nešto trajnije od života samog.³⁴

2.4. Nestanak privatnog i javnog područja

Zamagljivanje i nestanak granica između privatnog i javnog područja možemo zahvaliti modernom načinu razmišljanja u kojem danas narode i političke zajednice zamišljamo kao obitelji o čijim se svakodnevnim poslovima »[...]treba brinuti gorostasno svonarodno upravljanje kućanstvom.« Danas političku znanost zamjenjiva »nacionalna ekonomija« ili »društvena ekonomija«. U antici sve što je bilo »ekonomsko« povezano sa životom pojedinca i opstankom vrste bilo je nepolitičko, naime, stvar kućanstva po definiciji.³⁵ Ovo nerazumijevanje i stapanje privatnog i javnog također je proizašlo iz pogrešnog shvaćanja i poistovjećivanja vlasništva i bogatstva tj. bezvlasništva i siromaštva. Arendt govori da je to

²⁹ Isto, str. 173.

³⁰ Željko Senković, »Aporije o značenju politike kod Arendt«, str. 49.

³¹ Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 31.

³² Isto, str. 41.

³³ Isto, str. 43.

³⁴ Isto, str. 51.

³⁵ Isto, str. 28.

posljedica toga kako su barem formalno u povijesti bogatstvo i vlasništvo imali istu ulogu u uvjetu za pristup javnom području i za dobivanje punih građanskih prava. »Današnje pojavljivanje posvuda, zbiljski ili potencijalno vrlo bogatih društava koja su istovremeno bitno bez vlasništva jer se bogatstvo svakog pojedinca sastoji u njegovom udjelu u godišnjem prohodu društva kao cjeline jasno pokazuje koliko su bogatstvo i vlasništvo malo povezani.«³⁶ Upravo je nevolja današnjeg modernog, masovnog društva radnika što prvobitna akumulacija bogatstva nije rezultirala u novome vlasništvu, nego je generirala daljnju eksproprijaciju i više prisvajanja. Veliki broj ljudi pretvoren je u sirotinju koja više nije imala zaštitu privatnog vlasništva.³⁷ Arendt govori kako su sve civilizacije prije novog vijeka uzimale privatno vlasništvo kao nešto sveto, dok s novim vijekom počinje razvlaštenje siromašnih i emancipiranje nove klase bez vlasništva. S druge strane bogatstvo do novog vijeka nikada nije smatrano svetim. »Izvorno, vlasništvo je značilo ni manje ni više no imati svoje određeno mjesto u svijetu i time pripadati političkom tijelu, naime biti glava jedne od obitelji koje zajedno tvore javno područje.«³⁸ Bogatstvo se nikada nije moglo zamijeniti za vlasništvo, dok u isto vrijeme siromaštvo nije značilo lišavanje pojedinca njegova mjesta u svijetu i njegovih građanskih prava. Dakle ljudi su imali izbor iskoristiti svoje vlasništvo radi provođenja političkog života ili postati rob tako što bi iskoristili svoje vlasništvo radi gomilanja i povećanja vlasništva.³⁹ U konačnici javno je nestalo jer je postalo funkcija privatnog, a privatno je postala jedina preostala zajednička briga društva te je zbog toga također nestalo.⁴⁰ »Podruštvovljenje čovjeka« jest izraz kojeg Marx koristi i znači osvajanje privatnosti od strane društva, ono je najdjelotvornije provedeno izvlaštenjem. Posljedica naglog uspona društva jest uništavanje privatnog i javnog područja. Nestanak zajedničkog javnog svijeta koji je ključan za formiranje čovjeka kao takvog (koji bi se trebao oduprijeti formiranju »nesvjatovnog duha modernih ideoloških masovnih pokreta«) počeo je gubitkom privatno posjedovanog udjela u svijetu.⁴¹

2.5. Nestanak političkog

³⁶ Isto, str. 53.

³⁷ Željko Senković, »Ideja svjetovnosti i kritika Moderne: Arendt vs. Heidegger«, str. 830.

³⁸ Hannah Arendt, *Vita activa*, str. 54.

³⁹ Isto, str. 56.

⁴⁰ Isto, str. 59.

⁴¹ Isto, str. 207.

Toma Akvinski prevodi Aristotelov *zoon politikon* kao *homo est naturaliter politicus, id est, socialis* (čovjek je po prirodi političan, naime društven). Arendt upozorava kako se ovakvo zamjenjivanje političkog s društvenim pokazuje u kojoj se mjeri izgubilo izvorno grčko razumijevanje politike. Zanimljivo je za primijetiti kako riječ društven jest porijeklom rimska riječ i nema svoje inačice u grčkom jeziku. Latinska riječ *societas* ipak je označavala nešto što je u grubim granicama bilo političko, no pravo značenje *societas* jest udruživanje ljudi zbog određene namjere kao kad se ljudi organiziraju da bi vladali drugima ili da bi počinili zločin. Nestanak političkog područja jest usko vezan s nestankom javnog i privatnog područja. Ono ljudsko življenje koje je prirodno, čisto društveno i zajedničko smatrano je u antici ograničenjem koje nam postavljaju potrebe biološkog života, to je ono što je zajedničko ljudskoj životinji i za druge oblike životinjskog života.⁴² »Duboko nerazumijevanje izraženo u latinskom prijevodu političkog kao društvenoga vjerojatno nigdje nije jasnije izraženo nego u raspravi u kojoj Toma Akvinski uspoređuje prirodu vladavine kućanstvom s političkom vladavinom: on smatra da gospodar kućanstva ima neke sličnosti s gospodarem kraljevstva, ali dodaje da njegova moć nije tako savršena kao kraljeva.«⁴³ Danas je jako teško razlikovati političko od društvenog područja tomu je tako jer je politika postala funkcija društva. Isto tako djelovanje, govor i mišljenje prvenstveno su postali nadgradnja društvenog interesa i gomilanja bogatstva. Arendt pokušava čitatelju pokazati kako je u modernom svijetu nestao jaz između političkog i društvenog područja, taj jaz koji su ljudi u antici svakodnevno hrabro odlučivali prelaziti.

Upravo s uzdizanjem kućanstva i ekonomskih djelatnosti na javno područje i njihovim utemeljenjem u zajedničkoj brizi, političko područje je polako iščezlo.⁴⁴ Djelovanje koje je prije u antici zauzimalo najveći i najcjelovitiji položaj sada je također ubrajano među nužnosti zemaljskoga života. Podređeni položaj *vitae activae* je rezultirao u tome da je ona u potpunosti izašla iz političkog područja i postala je vezana samo za djelatnosti koje se bave stvarima svijeta. Kršćanstvo je samo preuzelo, preoblikovalo i nastavilo Platonovu nevjeru u *vita activau*. Kontemplacija (*theoria*) koju je otkrio Sokrat peuzela je mjesto koju je prije zauzimala *vita activa*. Sokratovskom školom kontemplacija je otkrivena i od tada je zavladała metafizičkim i političkim mišljenjem kroz našu tradiciju.⁴⁵ Ono što je počelo kao sumnja u besmrtnost *polisa* u antici nastavilo se u kršćanstvu, gdje je vjera u vječnotrajućem

⁴² Isto, str. 24.

⁴³ Isto, str. 27.

⁴⁴ Isto, str. 31.

⁴⁵ Isto, str. 40.

individualnom životu potpomoglo samo da se svako stremljenje ka zemaljskoj besmrtnosti čini uzaludnim i nepotrebnim. Toliko je bio jak strah i šok od tog razočaranja u besmrtnost *polis*a da je započeo zajedno s Padom Rimskog Carstva proces u kojem je *bios politikos* i *vita activa* učinjena služavkom kontemplacije da je zaboravljena težnja ka besmrtnosti koja je izvorno bila pokretač i središte *vitae activae*. Ovaj proces je preuzeo kršćanski nauk te ga prenio do modernoga doba.⁴⁶

3. Pojava društvenog područja

Na ljudsku povijest je snažno utjecala promjena koja je dovela privatne interese i nužnost života u zajedničku brigu, te je tako kućanstvo osvojilo javno područje. Popratni fenomen ovoga jest da je politička znanost iščezla, nju je zamijenila »nacionalna ekonomija«, »društvena ekonomija« kao što je to prethodno bilo rečeno. Ovdje Arendt spominje kako je nastalo društvo, te daje prvu definiciju: »kolektiv obitelji koje su ekonomski organizirane u faksimil nadljudske porodice jest ono što nazivamo društvo.«⁴⁷ Nacijom se naziva politički oblik ovakvog društva. Dolaskom novog vijeka, susrećemo se i s pojavom društvenog područja koje nije ni privatno ni javno. Uvidjeli smo kako je zajedno sa slabljenjem grada-države polako nestajalo i političko područje kao i sama javna sfera. Jaz između privatne i javne sfere postepeno je nestajao. Dokaz uspona novog društvenog područja vidljiv je i u umjetnosti, gdje poezija i muzika od sredine osamnaestog stoljeća briljirala, a zbog svojeg potpuno društvenog umjetničkog oblika uzdiže se i roman. Ovakve promjene rezultiraju propadanjem javnih umjetnosti, a posebno arhitekture što svjedoči o bliskoj vezi između intimnosti i društvenog područja i njihovog uspona.⁴⁸ Grci su s razlogom ograničili broj građana u svome *polis*u. Dakle Grci su itekako dobro znali da će sa što brojnim stanovništvom u kojoj god državi, vjerojatnije društveno konstituirati javno područje umjesto političkog. »Društvo je oblik u kome činjenica da ljudi jedni o drugima ovise radi života i ničeg drugog poprima javno značenje, te u kome je djelatnostima povezanima s pukim održavanjem dopušteno da se javno pojavljuju.«⁴⁹ Za Marxa u idealnom društvu živjeti i raditi za život će postati jedno te isto, i život više neće počinjati tamo gdje rad prestaje. Sami

⁴⁶ Isto, str. 22.

⁴⁷ Isto, str. 28.

⁴⁸ Isto, str. 36.

⁴⁹ Isto, str. 42.

početak društva nagovijestio je da će konstanti i neprekinuti proces rasta društva nezaustavljivo uništavati starija područja političkoga i privatnog.⁵⁰

3.2. Karakteristike društva

Unutar samog društva nije bilo od velike važnosti da li se narod sastoji od jednakih ili nejednakih članova, ono što je bilo najvažnije jest da svaki član djeluje kao član jedne ogromne obitelji koja ima jedno mišljenje i jedan interes. Ono što se također od svakog člana društva očekuje jest ponašanje, djelovanje je potisnuto s javnog područja te je nepoželjno u društvenom području. Namećući bezbrojna pravila i regulacije društvo pokušava »normalizirati« svoje članove i tako otkloniti svaku mogućnost spontanog djelovanja i izvanrednih postignuća. U društvu isticanje i razlika su postali privatna stvar pojedinca.⁵¹ Očito je dakle da se moderna jednakost nikako ne može usporediti s jednakošću u modernom masovnom društvu. Moderna jednakost je utemeljena na konformizmu. Konformizmu koji se ostvario u društvu upravo zbog toga što je ponašanje zamijenilo djelovanje kao najistaknutiji način ljudskog odnosa.⁵² Masovna društva u kojima vladaju zakoni bihevizma, konformizma i automatizma nose sa sobom jednu »[...] jadnu istinu, a to je što je više ljudi, vjerojatnije je da će se oni ponašati, a manje je vjerojatno da će tolerirati ne-ponašanje.«⁵³ Arendt govori o tome kako će potpuna pobjeda društva uvijek proizvoditi neku vrstu »komunističke fikcije«, dakle glavna politička karakteristika takvog scenarija jest da nad takvim društvom doista vlada »nevidljiva ruka«, odnosno nitko. Vlada i država onakvu kakvu je mi poznajemo tradicionalno ustupaju mjesto čistoj administraciji. Arendt kritizira Marxa i govori kako ovaj proces pobjede administracije tj. »odumiranje države« on pogrešno tumači kao potpunu pobjedu društva, što će značiti konačnu pojavu »carstva slobode«. Svi ovi procesi društva, dakle zamijenjivanje djelovanja ponašanjem, zamijenjivanje vladavine osobe birokracijom, te uvođenje pravila ponašanje od strane »bihevizističke znanosti« rezultiraju degradiranjem čovjeka na razinu uvjetovane i ponašajuće životinje. Arendt karakterizira društvo kao javnu organizaciju samog životnog procesa.

⁵⁰ Isto, str. 41.

⁵¹ Isto, str. 38.

⁵² Isto, str. 50.

⁵³ Isto, str. 39.

Društvo u svom je početku već uvelike preobrazilo sve moderne skupine ljudi u društva radnika i zaposlenih. Ova preobraženja su učinjena samo radi jednoga cilja, a to je kako bi se cijelo društvo i svaki pojedinici njezin član mogao usredotočiti samo na jednu djelatnost, djelatnost nužnu za održavanje života. Ono što je krucijalno za društvo jest to da svaki član društva smatra kako je to što »[...] čini način održanja vlastitog života i života svojih obitelji.«⁵⁴ U društvenom području izvrsnost, o kojoj je prethodno bilo riječi, također je postala anonimna, pretvorila se u značaj za cjelokupno čovječanstvo, a ne postignuće samoga pojedinca. Ljudi u društvu su postali potpuno privatni, naime lišeni mogućnosti da vide i čuju druge i da ih drugi vide i čuju.⁵⁵ Svi članovi unutar društva su stisnuti u svoju subjektivnost svog vlastitog pojedinačnog iskustva koje ne prestaje biti pojedinačno. Zajednički svijet koji je bio jedan od najvažnijih i najočuvanijih područja za pluralitet i slobodu ljudi u antici, sada je dopušten samo pod jednim vidom i kada mu je dozvoljeno da se predstavi u samo jednoj perspektivi. Uzrok svih ovih negativnih položaja za člana u društvu jest što masovno moderno društvo ne uništava samo javno područje već također i privatno, lišava ljude ne samo njihovog mjesta u svijetu već i privatne kuće gdje su se nekada osjećali zaštićenima od svijeta i gdje su čak i oni koji su bili iz svijeta isključeni, mogli naći nadomjestak u toplini srca i ograničenoj stvarnosti obiteljskog života.⁵⁶ »Uspon društvenog se povijesno podudara s preobrazbom privatne brige za privatno vlasništvo u javnu brigu. Društvo se, kada je prvi puta prodrlo u javno područje, prerušilo u organizaciju vlasnika vlasništva koji su, umjesto da traže pristup u javno područje, zbog svog bogatstva zahtijevali zaštitu od javnog područja za gomilanje još većeg bogatstva.«⁵⁷ Današnje društvo radnika ili zaposlenih koje caruje pretvorilo je prirodno obilje i puku nužnost života u glavni i najvažniji interes svakog člana društva. Ovakva društvenost koja direktno proistječe iz djelatnosti koje su usko vezane za nužnost ljudskoga života odbacuje klasičnu jednakost i počiva upravo na istosti.⁵⁸

Istost je ona koja vlada društvom koje počiva na radu i potrošnji, istost se pokazuje u konformnosti i blisko je povezana s tjelesnim iskustvom zajedničkog rada. Cilj istosti jest omogućiti da se svaki pojedinici član društva radnika više ne osjeća kao individua, već kao jedan sa svima drugima.⁵⁹ Novonastala radnička klasa u društvu bila je determinirana samom

⁵⁴ Isto, str. 42.

⁵⁵ Isto, str. 44.

⁵⁶ Isto, str. 51.

⁵⁷ Isto, str. 95.

⁵⁸ Isto, str. 172.

⁵⁹ Isto, str. 173.

nužnošću života te je bila otuđena od svih briga i nedaća koje ne dolaze neposredno do životnog procesa.⁶⁰ Ono što Arendt naziva životnim procesom društva označava neprestano prisvajanje koje nikako nije prestalo zadovoljenjem potreba i želja. Akumulacija kapitala nije kako se očekivalo dovela do stagnacije koju poznajemo iz gorostasnih carstava prije modernog doba, već se raširila čitavim društvom i stimulirala rastuće pritjecanje bogatstva.⁶¹ Marxov izraz »podruštvovljenog čovječanstva« koji je prethodno već spomenut predstavlja ono stanje društva gdje vlada samo jedan interes. Unutar takvog društva, subjekt nikako nisu čovjek, a ni ljudi nego klase ili ljudska vrsta. U potpuno »podruštvovljenom čovječanstvu« razlika između rada i proizvodnja bi nestala. Glavni zadatak »podruštvovljenog čovječanstva« bio bi održanje životnog procesa, te stoga bi se sve stvari shvaćale ne u svom pravom svjetskom predmetnom svojstvu, nego kao sredstva u funkciji životnog procesa. Marx je terminom »podruštvovljenog čovječanstva« također htio odrediti ukidanje rascjepa između individuuma i društvene egzistencije čovjeka »[...] tako da je čovjek u svojem najindividualnijem bivstvovanju u isto vrijeme društveno biće.«⁶² Marxovo masovno društvo radnika tj. »podruštvovljeno čovječanstvo« sačinjeno je od bezsvjetovnih primjeraka ljudskog roda koji su ili robovi kućanstva natjerani u svoj neugodan položaj nasiljem drugih ili su slobodni, pa dobrovoljno obavljaju svoje dužnosti.⁶³ Kao što je bilo prethodno rečeno, rad je od svih djelatnosti zauzeo najviši položaj unutar društva. Zbog toga proučavanje pobjede *animal laborans* nad *homo faberom* i ostalima je obavezno i neizbježno.

3.3. *Animal laborans i homo faber*

Arendt opisuje *animal laborans* kao doista jednu najvišu životinjsku vrstu koja nastanjuje Zemlju. Dolaskom novog vijeka i svim prevrtanjima unutar same hijerarhije *vitae activae* gdje je rad zauzeo položaj koji je prethodno okupiralo djelovanje i govor događa se uzdizanje *animal laborans* na najviše mjesto u hijerarhiji. Razlog takvog uspona rada i *animal laborans* zasigurno je njegova produktivnost govori Arendt.⁶⁴ Velika je razlika u tome što *animal laborans* ne bježi iz svijeta nego je iz njega protjeran, on je zatvoren u privatnost vlastitog tijela i uhvaćen u neprekidnom ispunjenju potreba i nužnosti. Arendt uočava kako

⁶⁰ Isto, str. 205

⁶¹ Isto, str. 258.

⁶² Isto, str. 75.

⁶³ Isto, str. 97.

⁶⁴ Isto, str. 72.

emancipacija rada nema za posljedicu izjednačavanje rada s drugim djelatnostima *vitae activae*, nego njezinu gotovo neosporenu nadmoćnost. Arednt upozorava na zabludu u koju je upao Marx i govori kako slobodno vrijeme *animal laborans* nikada se ne troši u drugome doli u potrošnji i što on ima više vremena za sebe, postaje tim pohlepniji i požudniji.⁶⁵ »Prokletstvo« koje je obuzelo moderno masovno društvo jest to što život biva lakšim, to se više gubi svijest o prinudi nužnosti koja pritiska društvo. Opasnost je u tome što takvo društvo potrošača i radnika koje je zaslijepljeno obiljem svoje rastuće plodnosti i neprestanim funkcioniranjem životnog procesa ne može više prepoznati voju vlastitu nestalnost – nestalnost života koji se ne utvrđuje ili ostvaruje u nekakvom trajnom predmetu koji traje i nakon što je njegov rad prošao.⁶⁶

Sada nam je važno uvidjeti razliku između *animal laborans*a i *homo fabera*. Za razliku od *animal laborans*a koji unatoč tomu što može biti gospodar i vladar svih živih stvorenja, ostaje sluga prirode i zemlje, *homo faber* se doista ponaša kao gospodar i vladar čitave zemlje.⁶⁷ »*Homo faber* uistinu je vladar i gospodar; ne samo zato što jest ili se postavio kao gospodar čitave prirode, već zato što je gospodar samog sebe i svojih djela. To nije slučaj ni sa *animal laborans*, koji je podvrgnut nužnosti vlastita života, ni s čovjekom-djelatnikom, koji ostaje ovisan o drugim ljudima.«⁶⁸ *Homo faber* zbog svoje ograničenosti da razmišlja samo u terminima sredstava i ciljeva nije kadar za razumijevanje smisla, isto tako *animal laborans* koji zbog svoje ograničenosti na upotrebljivost ne može razumjeti instrumentalnost. Grci su s razlogom *homo fabera* osudili tj. proglasili su čitavo polje umijeća i obrta filistarskim zanimanjima jer je tu riječ o upotrebljivost i korisnost koje su postavljene kao krajnja mjerila za život i svijet ljudi.⁶⁹ *Homo faber* se ne smije dopustiti da bude mjerilo upravljanju gotovog svijeta, jer tada će se *homo faber* poslužiti svime i sve što jest promatrati kao puko sredstvo za sebe sama.⁷⁰ Ideali *homo fabera*, proizvođača svijeta, koji su stalnost, postojanost, trajnost, žrtvovani su obilju, idealu *animal laborans*a. U društvu radnika samo je rad podoban za stvaranje obilja, proizvodnje je pretvoreno u rad. U masovnom modernom društvu prvi puta su gotovo sve ljudske djelatnosti izjednačene sa zajedničkim nazivnikom osiguranja nužnosti života i omogućavanja obilja. »Što god činimo trebamo činiti zbog

⁶⁵ Isto, str. 108.

⁶⁶ Isto, str. 110.

⁶⁷ Isto, str. 114.

⁶⁸ Isto, str. 124.

⁶⁹ Isto, str. 128.

⁷⁰ Isto, str. 129.

'zarađivanja za život'«. ⁷¹ *Animal laborans* može se izbaviti iz vječnog kruga životnog procesa, iz vječne podvrgnutosti nužnosti rada i potrošnje samo pomoću proizvodnja *homo fabera* koji podiže jedan trajan svijet. Dok *homo fabera* iz njegove neprilike besmislenosti, »obezvređenja svih vrijednosti« i nemogućnost pronalaženja valjanih mjerila u svijetu određenom kategorijom sredstava i ciljeva izbavlja sposobnost djelovanja i govora. ⁷²

Ali na kraju konačnu pobjedu odnosi *animal laborans* jer je u »produštvovljenom čovječanstvu« isčezao i posljednji trag djelovanja u onome što ljudi čine, motivi su sadržani u egoističnim interesima. Ono što je ostalo od čitavog zajedničkog svijeta jest sami životni proces kojem su podvrgnuti jednako svi ljudi i sve ljudske djelatnosti. Ono što jedino ima smisla u ovakvom društvu jest ono što je upravljeno na opstanak vrste čovjeka. ⁷³

4. Završetak

Cilj ovog završnog rada bio je prikazati promjene koje su se dogodile unutar Zapadne civilizacije na području politike i društva kroz djelo *Vita activa* koju je napisala njemačko-američka filozofkinja Hannah Arendt. Nastanak političkog područja možemo pratiti još od osnutka grada-države u antici. Unutar *polis*a od tri djelatnosti *vitae activae*, djelovanje tj. govor je bila najcjenjenija i najvažnija djelatnost za političko područje. *Vita activa* za Grke značila je život posvećen političkim stvarima. Unutar *polis*a, isto tako je postojalo javno i privatno područje. Građanin je imao pravo svoje privatno vlasništvo iskoristiti za pristup javnom tj. političkom području koje bi mu osiguralo slobodu, u suprotnom ako bi isto to vlasništvo građanin odlučio iskoristiti u gomilanju bogatstva postao bi rob svoje požude i nužnosti. Samo se u javnom području *polis*a mogla ostvariti sloboda, izvrsnost i jednakost, dok je privatno područje, kućanstvo tj. obitelj bilo vezano za despotski i barbarski način života gdje je čovjek robovao svojim nužnostima. Hrabrost je postala najvažnijom političkom vrlinom jer je bila potrebna kako bi građanin svakodnevno mogao savladavati jaz javnog i privatnog područja. Zanimljiv osvrt daje Hannah Arendt u pogledu institucije ropstva u antici. Robovi su za *polis* bili nužni jer su oni imali dvojaku funkciju, prva je bila zadovoljenje ropске prirode svih zanimanja vezanih za održanje života, a druga je bila jasna stvarnost koju

⁷¹ Isto, str. 103.

⁷² Isto, str. 190.

⁷³ Isto, str. 258.

su robovi predstavljali označavajući je »život ropstvo«. S time su se razbile predrasude prema Grčkoj instituciji ropstva koje su utemeljenje na modernom poimanju ropstva koje je shvaćeno kao iskorištavanje za jeftin rad. Zajedno s propašću *polis*a i političko područje gubi svoje mjesto u svijetu. Dolaskom srednjeg vijeka izraz *vita activa* se pogrešno prevodi. U prijevodu nastaju mnoge nejasnoće, te se politički pojam izjednačava s društvenim pojmom. U novom vijeku nastaje društveno područje koje nije niti privatno niti javno. Jedna od glavnih karakteristika društvenog jest razvlaštenje naroda. Pojedinač ostaje bez svog mjesta u svijetu koje mu je pružalo zaštitu i sklonište tj. pojedinac ostaje bez privatnog vlasništva. Cijelo društvo upravlja sve svoje članove prema neprekidnom gomilanju društvenog bogatstva. Javno područje nestaje pred uzdizanjem privatnog područja i ekonomskih znanosti. Zajednička briga cijelog društva postaje zadovoljenje životnog procesa samog tj. puka nužnost. Rad preuzima najvažniju ulogu u ljudskim djelatnostima. Nastaje društvo radnika tj. društvo potrošača koje počiva na načelima istosti, s takvim promjenama nestaje mogućnost bilo kakve individualne mogućnosti za izvanrednim postignućem, svi se uspjesi ocjenjuju u korisnosti za čovječanstvo. Marxovo »podruštvovljeno čovječanstvo« u konačnici ne završava slobodom, nego upravo suprotno, u modernom masovnom društvu svi su jednaki, dakle nema razlike između pojedinaca, s time dobivamo društvo robova životnom procesu. Hannah Arendt je svojom analizom i originalnim kritičkim osvrtom na današnje moderno masovno društvo koje je zagađeno ponavljanjem istih, starih i otrcanih »istina« uspjela u svom naumu. Arendt nas je natjerala da se probudimo, zastanemo, te uistinu filozofski upitamo sebe što to mi činimo.

5. Literatura

1. Arendt, Hannah. »Što je sloboda?«, u: *Eseji o politici*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 1996, str. 59-84.
2. Arendt, Hannah. *Vita activa*, Biblioteka August Cesarec, Zagreb 1991.
3. Aristotel. *Politika*, Globus/Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1988.
4. Ribarević, Luka. »Potencijali političkoga i radikalno Zlo totalitarizma (izazovi političkog mišljenja Hannah Arendt)«, u: *Politička misao : časopis za politologiju*, 41/2 (2004), str. 103-116.
5. Senković, Željko. »Aporije o značenju politike kod Arendt«, u: *Filozofska istraživanja*, 31/1 (2011), str. 45-56.
6. Senković, Željko. »Ideja svjetovnosti i kritika Moderne: Arendt vs. Heidegger«, u: *Filozofska istraživanja*, 26/4 (2006), str. 823-834.
7. Strauss, Leo. *Povijest političke filozofije*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006.